

DUDAFEJ, DUDABŐR

A magyar népi hangszeres gyakorlatban használt dudatípus jellemzője a faragott *állat*, ritkábban *menyecske*, vagy *legényfej*. Az állatalakos dudafejek az egész magyar nyelvterületen megtalálhatók (a székelyföld kivételével), csak ritka, kivételes esetben találunk helyettük egyszerű, esztergályozott hengerfejeket. Kimondhatjuk tehát, hogy a magyar dudák organológiai jellegzetessége a faragott dudafej.

Ha szétttekintünk a szomszédok felé (a Kárpát-medencén túlra), kiderül, hogy a körülöttünk élő szláv népek tőlünk északra állatfejes dudákat használnak, délre viszont nem. A cseh és lengyel dudafejek rendszerint kecskefejet mintáznak, ezért a kívül szőrös tömlővel fölszerelt dudákat gyakran kecskének, illetve baknak is nevezik (*Böhmischer Bock*, *koziot bialy* stb.). A déli területek szláv népeinél azonban a faragott állatfejes duda ismeretlen.

Állatfejes dudákat Európa nyugati részén is találunk a 14. századtól egyre nagyobb számban megjelenő ábrázolások között. Az idő előrehaladtával azonban ezek száma egyre kevesebb, sőt az újkortól már egyáltalán nem tudunk állatfejes dudákat adatolni. A 19. századra a Nyugat-európai dudatípusok végleg kialakultak, jellemzőjük a faragott állatfej hiánya.¹

Dudás a 14. századból

A fejlődés iránya eszerint az állatfejes dudáktól vezetett a fej nélküliek felé, ami megengedi azt a feltevést, (amit egyébként más is alátámaszt) hogy a Nyugat-európai kultúrák a bőrdudát keletről kapták, és állatfejes formában ismerték meg.

A hangszerek részeit az emberi test mintájára szokták elnevezni; van kar, váll, test, sőt lélek is. Ezért érthető, ha a hangszer fejét emberi, vagy állati fejformára faragják.

Lényeges azonban, hogy a díszítés ne legyen öncélú, és semmiképpen ne jelentsen akadályt a hangszer működésében. Ilyen esetben ugyanis meg kell szüntetni.

A faragott dudafejek megléte vagy hiánya nem pusztán ornamentikai probléma. A dudafej használatát elsősorban a tömlő típusa indokolhatja. Európa népeinél többféle tömlőtípussal találkozhatunk.

A legelső bőrduda a hólyagtömlős kettőssíp volt. Ilyeneket használnak még napjainkban is a Középső Volga-vidék népei. Itt a sípszár közvetlenül csatlakozik a hólyagba, így itt nincs szükség dudafejre.

Állatbőr tömlőt használnak a Kaukázus – Kisázsia térség népei. A török *tulum*, és a grúz *guda* egyaránt jelenthet tömlőt is és dudát is.² A sípszár az egyik mellső lábrészbe van kötözve, a szemben lévőbe pedig a befúvó cső. A fúvás itt, a hólyagdudához hasonlóan, közvetlenül a sípok felé irányul. Dudafejre itt sincs szükség.

Török tulum díszes textilborítással

Az Adriai tengerpart népeinél – talán arab-iszlám hatásra – érdekes tömlőhasználattal találkozunk. A kettőssíp a bőr nyaki részébe van kötve. Ehhez esztergált dudafejet, vagy a síp két szárát tartó fakorongot használnak. A mellső lábrészek le vannak zárva, így a fúvókát a mellkasi rész közepébe vágott nyílásba kötik. A befújt levegő ezen a dudán is közvetlenül a sípok felé irányul.³

Dél-kelet és Közép-Európában jobbra az állatról egyben lenyúzott tömlővel vannak felszerelve a dudák. Itt a sípszár egy fejen keresztül a bőr nyaki részébe van kötözve. Ez az átalakulás a Balkán térségben történhetett, ahol a kettőssípok (dudák) zenéjére hagyományosan a bordunkíséret volt jellemző.⁴ Mivel a bordósíp nem vesz részt a dallamjátékban, a két sípot nem kellett egymás mellett tartani, sőt jóval egyszerűbbé vált a két sípot külön-külön elkészíteni, akár kézi faragással, akár esztergálással. Itt a bőr nyaki részébe került a sípszár, az egyik mellső lábrészbe a

bordó, a másikba pedig a fúvóka.⁵ Az így felszerelt tömlőn a bőr valamennyi természetes nyílását felhasználták. Ez esetben már nem lehetett a befújt levegőt közvetlenül a sípok felé áramoltatni, hiszen a sípok a tömlő különböző részeire szétkerültek. Ez az átalakulás így sokezer éves hagyománynak vetett véget.

Újabb változást hozott, hogy a nyaki részbe egy dudafejen keresztül illesztették a sípszárat. Ha ez a dudafej csak egy egyszerű facső, akkor játék közben a merőlegesre fordított sípszár megtöri a bőrt. Belül szőrös tömlő esetén a levegő útja így el is záródhat. Ennek elkerülésére kétféle dudafej kialakítása jött szokásba:

– Az egyszerűbb dudafej szarutölcsérből készült. A szaru hegyes végét levágták úgy, hogy a maradék tömör részbe a sípszár felső végének megfelelő méretű lyukat fúrtak. Az öblösebb felsőrészt pedig a tömlőbe kötözték. A szarutölcsér természetes görbülete gondoskodott arról, hogy a sípszár kézre álljon, és a bőr ne törjön meg (Balkán).

– A másik a faragott dudafej, melyben derékszögű furat van. A tömlőből egyenesen kifutó levegő a fejben megtörik és a sípszár felé irányul. Ezek a fafejek szinte megkívánják a megelevenítést, az állatalakos megjelenítést (Kárpát-medence).

Palóc dudafej gombos szarvakkal, fülbevalóval és a homlokon napkoronggal.

Állatbőr tömlőket évezredek óta használ az emberiség víz, vagy egyéb folyadék tárolására. Ez a bőrdudák kialakulását jóval megelőzi, így érthető, hogy a dudához használt tömlőkhöz mindig az adott térségben használatos vizes, vagy borostömlő adta a mintát.

A Kelet-európai sztyeppe népek nagyállattartók voltak, így náluk a ló vagy a szarvasmarha hólyagja volt alkalmas tömlőnek. Ezek a nagyméretű hólyagtömlők vezettek a bőrdudák kialakulásához.⁶

A kisállattartó népek a kecskegida egyben lenyúzott bőréből készítik tömlőiket.

Európa nyugati felén a középkorban már áttértek a szabott-varrott tömlőkre. Nyilván azért, hogy a szabványméretű tömlők használatával a borkereskedelmet jobban szabályozhassák. Ebbe a világba érkezett Közép-Európa felől az állatfejes bőrduda. Természetesen itt hamarosan megpróbálták a saját hagyományú, varrott tömlőket használni a naturális állatbőr helyett, ami persze nem ment simán. A varrott tömlők kiömlőnyílása nagyjából merőleges a tömlő hosszanti síkjára. Ha ebbe egy faragott dudafejet teszünk, akkor az újabb, derékszögű elhajlással a sípszár már szinte visszafordul a tömlő felé. Ezt jól megfigyelhetjük egy 15. századi ábrázoláson.

Kecskefejes duda szabott tömlővel

Ez természetesen nehézkessé tette a játékot, látható a képen, hogy ügyetlenkedik a zenész.

A megoldást az jelenthette, hogy a szabott tömlők fejein megszüntették a derékszögű törést, és gyakorlatilag egyenes tokmányfejet alakítottak ki. Egy ideig megpróbálták ezt az egyenes fejet is animálni, de ez az ornamentika nem hordozott valós funkciót, így hamarosan leszoktak róla.*

Kiegyenesített dudafej koronás emberarc ábrázolással (15. század)

* Ha a skótdudán kecskefej volna, a dudást így hívnák: Mac-Mek

A középkorban a bőrduda – mint újdonság – robbanásszerűen elterjedt egész Európában. A legkorábbi ábrázolások a különböző típusok sokaságáról adnak bizonyosságot. Idővel a formák egyszerűsödtek és kialakultak a különböző térségekre vagy etnikumokra jellemző típusok, mint pl. a skót dudu, a németalföldi, vagy a szicíliai dudák.

Az évezredek múltú faragott állatfejes dudák az európai körutazást követően visszahúzódtak a Kárpát-medence és Közép-Európa térségébe. Itt maradtak fenn napjainkig, ahol a réges-régen kialakított kecskedudákat a hagyománytisztelő pásztorok és más dudások eredeti formában megőrizték.

¹ A flamand vidékeken használt dudák fejein néha megjelenik valamiféle állatarc ábrázolás (pl. tigris), de ez csupán funkció nélküli ornamentika. A dallam és bordósípot tartó dudafejek téglalap formára vannak faragva.

² A török tulum és a magyar tömlő szavak rokonságához nem fér kétség. A magyar eredetű szóban a töm ige az eszköz funkciójára utal ti. a tömlőt teletömik vízzel, vagy levegővel. A tulum a tömlő alakváltozata: tömlő – tölöm – tulum. A guda gidát is jelent. Vízestömlőnek a kecskegida bőre alkalmas. Kifejlett állat bőréből túl nagy tömlő készülne, teletöltve meg sem lehetne mozdítani. A guda alakból jöhettek létre a balkáni - mediterrán gita, gaita, gajda, gajde alakok, és a magyar dudu név is.

³ Az archaikus dudák jellegzetessége, hogy a tömlőbe befűjt levegő egyenesen a sípok felé irányul. Ezt mutatja az első ábra is. Ez az ősi hagyomány a szájból fűjt ősi kettőssípkra utal vissza.

⁴ A bolgár-macedon dudatípus tulajdonképpen bordunkíséretes kettőssíp, az egyiptomi arghul rokona. A különbség abban áll, hogy az egyik tömlőbe van szerelve, míg a másikat szájból fűjják.

⁵ Az átalakulás nem ment könnyen. Először a sípszárat tartották meg eredeti helyén, s a bordó került a nyaki részbe (ilyen ősdudákat Romániában találhatunk). Később a sípszár, mint a két síp közül a rangosabb a „fő” helyre került.

⁶ A ló, vagy tehén hólyagja olyan nagy, hogy az alsó végébe kötözött sípszárat csak nehézkesen éri el a zenész. Hogy ezen segítsenek, a sípszárat följebb, a tömlő közepébe, vagy felső harmadába vágott nyílásba szerelték. Így a mellett, hogy könnyebben elérhették a sípszárat, rájöttek arra is, hogy a hólyagot a két tenyér között szorítva biztosíthatják a folyamatos hangzást. Ez a felfedezés a cirkulációs fűvástechnikát fölöslegessé tette. Így alakult ki a dudaszerű tömlőhasználat.

KÉPEK:

1. Francis COLLINSON The Bagpipe London 1975, 79. o.
2. Saját fotó
3. KÜTVÖLGYI Mihály Fénybojtár Budapest 2000, 106. o.
4. COLLINSON id. m. Plate 12.
5. COLLINSON id. m. Plate 11.